International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(1): 90-91
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 27-11-2016
Accepted: 28-12-2016

Naveen Bhat
Assistant Professor
Dept. of Cultural Education
Amrita Vishwa Vidyapeetham
Coimbatore, Tamil Nadu, India

Correspondence
Naveen Bhat
Assistant Professor
Dept. of Cultural Education
Amrita Vishwa Vidyapeetham
Coimbatore, Tamil Nadu, India

शब्दार्थयोस्सम्बन्धः – तयोर्बुद्धिस्थत्वं च

Naveen Bhat

सारांश

विश्वस्मिन् विश्वे मानवसंवहनस्याधारभूताः सहस्राधिकं भाषाः विद्यन्ते इति सुविदितम् । भारते उपखण्डे एव १६५२ भाषाः वर्तन्त इति १९६१ तमे ईसवीये वर्षे कृता गणतिः अभिप्रागात् । सतीष्वपि सहस्रं भाषासु केवले संस्कृतवाङ्मये शब्दजालम् अर्थविस्तृतिं चाधिकृत्य आबहोः कालान्महानुद्यमः कृतो दृश्यते । कृतेनैव तेनोद्यमेन ननु सहस्रं वर्षेभ्यः वेदसाहित्यं विनादोषमधुनाऽपि गुञ्जति जगति । उक्तेन शब्देन अर्थस्यावगतेः को नियमः, कस्तत्र तर्कः, केनेदमित्थं व्यवस्थितमित्यत्र चिन्त्यम् । आधुनिके सङ्गणकक्षेत्रे 'NLP' इति काचित् योजना प्रसिद्धिमावहन्ती वर्तते, या च मानवसहजभाषाभ्यः सङ्गणके अर्थावगतिः कथं स्यादिति विषयं अध्येति । क्षेत्रमिदमद्यत्वे संस्कृतव्याकरणेन नितरां सम्बद्धमित्यप्यत्र उल्लेख्यम् । अस्मत्प्राचीना विज्ञाः शब्देभ्यः अर्थानां स्फुरणं कथं जायते इतीमं विषयमाधृत्य कांश्चन सिद्धान्तान् प्रास्तुवन् । विशिष्य व्याकरणे शास्त्रे इयं चर्चा प्रकृष्टतया विहिता । आधुनिकभाषाध्ययनं इमां शास्त्रीयां चर्चां विना अपूर्णा एवेति मन्मतिः । तदनु १७-१८ शतमानयोर्जीवितवतः व्याकरणाचार्यस्य नागेशभट्टस्य सिद्धान्तमाधारीकृत्य शाब्दबोधः अत्र विचार्यते ।

कूट शब्दः अर्थः, सम्बन्धः, अभेदः, व्याकरणम्, शास्त्रम्, व्यवहारः, पाणिनिः

प्रस्तावना

शब्दार्थयोः भारतीयपरम्परायां महत्स्थानं वर्तत इति भारतीयकाव्यशास्त्राद्यवलोकनेन लोकजीवनदर्शनेन च सामान्यतोऽवगन्तुं पारयामः । प्रसिद्धनामानो प्रथितयशसश्च शास्त्रकृतः कवयश्च स्वग्रन्थेषु वाचमर्थं च नितरां प्रशशंसुः । श्रुतिरपि शब्दार्थयोर्माहात्म्यकथनस्योदाहरणानि तत्र तत्र शास्त्रवारिधौ उपलभ्यन्ते । किमुत, निखिलं शब्दजातं विवरीतुमेव व्याकरणनामकं शास्त्रमेकं

चक्रिरे पूर्वसूरयः । न केवलं व्याकरणमपि तु तदितरदर्शनेष्वपि यथायोग्यं शब्दानां वाक्यानां च चर्चा तत्तदाचार्यैः व्याख्याकृद्भिश्च व्यधायि ।

'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति'[1] इतीयं श्रुतिरिति महाभाष्ये महर्षिभिरुदाहृता, या च शब्दानां विषये प्रवृत्तस्य व्याकरणशास्त्रस्य श्रुतिसम्मतिमपि द्योतयति। ऋग्वेदे [2] विद्यमानाः 'देवीं वाचमजनयन्त देवा' इत्याद्यृचः अपि वाचमेव स्तुवन्ति । किमधिककथनेन, समग्रायाः श्रुतेरेव 'शब्दः' इति व्यवहारः सुविदितः । तदनु पुराणेषु वागर्थयोस्समर्चायाः निदर्शनं विद्यते शिवपुराणे,[3] तद्यथा-

'शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा
अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः' । इति ।

शब्दार्थयोः पार्वतीपरमेश्वराभ्यां धृतत्वं कीर्तयत्ययं श्लोकः । तदग्रे शास्त्रकृत्सु व्याकरणमन्तरा नैयायिकाः मीमांसकाश्च शब्दार्थयोः अथ च शाब्दबोधस्य चर्चां व्यतनिषुः । काव्येषु तावत् शब्दार्थसपर्यायाः उत्तमोत्तममुदाहरणं भवति कविकुलगुरोः कालिदासस्य रघुवंशमहाकाव्यस्यादिमः श्लोकः -

'वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ' ॥ इति ।

शब्दार्थाभिन्नतायाः निदर्शनेन शिवपार्वती स्तौत्यत्र कविः । वायवीयसंहितायाः श्लोकः एव कालिदासस्यापि वागर्थस्तुतेराधारत्वेन प्रतिभासते । पुराणेषु व्याकरणादिशास्त्रेषु च प्रसिद्धायाः शब्दार्थाभिन्नातायाः प्रतिपादनमेव कालिदेसेनापि स्वकाव्यस्यादौ अकारि । शब्दार्थयोस्सम्बन्धवर्णनार्थं शिवपार्वत्योरुदाहरणं नितरां सार्थकमेव । तौ भिन्नौ सतावपि अभिन्नौ स्याताम्, अर्धनारीश्वरस्य परिकल्पनमत्र साधीयः। 'नमः शिवाभ्यां नवयौवनाभ्यां परस्पराश्लिष्टवपुर्धराभ्यां' इत्ययमपि श्लोकः तस्यैवार्थस्य स्मारकः [4] । इत्थं वागर्थयोरादृतिः आभारतसाहित्यसंस्कृतिव्याप्ता इति सामान्या अवगतिः।

वागर्थयोः सम्बन्धः

पाणिनिसूत्रमधि भाष्यं लिखद्भिः पतञ्जलिमहर्षिभिः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनकथनावसरे 'कस्तर्हि शब्दः' [5] इति वार्त्तिकमारभ्य शब्दार्थयोर्विचारः सविस्तरं न्यरूपि । 'यस्योच्चारणेन तत्तल्लक्षणवद्वस्तु प्रतीयते, सः भवति शब्दः' इत्यर्थिका पङ्क्तिरपि महाभाष्ये विद्यते । तन्नाम, उच्चारितेन वर्णध्वन्यात्मकेन शब्देन लोके यद्द्रव्यरूपेण विद्यमानं वस्तु गम्यते, तदेव चार्थः । वस्तुतः कार्यार्हत्वं वस्तुनि (अर्थे) एव नतु शब्दरूपे तत्सम्भवः, यथा 'गामानय' इत्यादिष्टः भृत्यः सास्नालाङ्गूलवतीं गामेव आनयति, नतु गो शब्दमानयति । 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' [6] इति सूत्रे भाष्ये चेदं स्पष्टम् । अत्र शब्दार्थयोर्मध्ये सम्बन्धः कश्चन विद्यत इति गम्यते, यं च सम्बन्धं नित्यमिति कथयति वैयाकरणाः । 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति वार्त्तिकेण भाष्यकृता शब्दार्थौ तयोस्सम्बन्धश्च नित्य इत्यभिप्रेतं, तदेव कैयटेनापि न्यगादि [7] । व्याकरणनयस्य मोक्षकारकत्वं प्रतिपादयता वाक्यपदीयग्रन्थकृता हरिणाऽपि –

'इन्द्रियाणां स्वविषयेश्वनादिर्योग्यता यथा
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा' ॥ इत्याह । [8]

इत्थं च शब्दार्थयोस्सम्बन्धः परमस्वाभाविकः, यश्च, इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेषु यथा प्रकृतितः एवाभिसम्बन्धः विद्यते तद्वत् शब्दार्थयोर्मध्येऽपि स्वभावसिद्धः । सम्बन्धस्यास्य सत्त्वादेव लोके

[1] महाभाष्यम् ६. १. ८४
[2] ऋग्वेदः ८-१००-११
[3] शिवपुराणम्- ७ - वायवीयसंहिता
[4] शाङ्करम् उमामहेश्वरस्तोत्रम्
[5] महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्
[6] पा.सू. १-१-६७
[7] तत्रैव सूत्रे प्रदीपः
[8] वाक्यपदीयम्- पदकाण्डम्

शास्त्रे च शब्दमूलको व्यवहारस्सेत्स्यति, अन्यथा भाषेति काचित् नाभविष्यदेव ।

शब्दार्थयोरभेदः

गामानयेति वाक्यश्रवणेन सास्नालाङ्गूलवती आनीयते, घटमानयेति वाक्येन कम्बुग्रीवादिमानानीयते – एवं लोके दृष्टः अतिसरलो व्यापारः कथं वस्तुतः सम्भवतीति चिन्त्यम् । गामानयेति वक्ता शब्दः केवल उच्चारितः न च गोव्यक्तिः, घटमानयेति वदताऽपि न घटव्यक्तिः गृहीता । श्रोत्राऽपि शब्द एव श्रुतः, न व्यक्तिः, अथाप्यानयनकर्मणि तु तत्तत्पदवाच्यव्यक्ती प्रयुज्येते । तन्नाम शब्दार्थयोः न केवलः सम्बन्धः विद्यते, अपि तु लोके शब्दार्थयोः अनन्यत्वमपि वर्तते। अत एव शब्दार्थयोर्मध्ये इतरेतराध्यासमूलकः तादात्म्यसम्बन्धः विद्यते इति महावैयाकरणः नागेशभट्टः प्रवक्ति [9] । अध्यासोऽपि लोकव्यवहारादेव सिद्ध्यतीति तदाशयः, यथा – 'कः शब्दः, कोऽर्थः इति प्रश्ने, घट इत्ययं शब्दः, घट इत्ययमर्थः इत्येकाकारकोत्तरदर्शनात्तयोरध्याससिद्धिः' इति। व्यवहारे शब्दार्थयोरभेदः, भेदश्च विद्यते इति वैयाकरणाः। भेदस्यापि सत्त्वादेव मधुशब्दोच्चारणेन मुखे माधुर्यं नोत्पद्यते, अन्यथा तु तदापत्तिः स्यात् । एवं च व्यवहारकाले शब्दार्थयोरभेद एव ग्राह्यो भवति । शब्दे अर्थस्य अर्थे शब्दस्य च समानतया व्यवहारादेव शास्त्रे तद्दोषवारणाय 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति सूत्रं वक्तव्यमभवत् । यत्र शब्दस्य शब्दरूपे कार्यमुक्तं तत्र अर्थस्य ग्रहणमुत तदर्थबोधकान्यशब्दग्रहणं वा मा भूत्, यत्र शास्त्रीया संज्ञा विधीयते तत्र संज्ञिनामेव ग्रहणं भवेत् नतु संज्ञिनः इत्येतदर्थकः अयं मुनिप्रयत्नः ।

शब्दार्थयोरयं भेदाभेदव्यवहारः मानवान्तःकरणस्य (विशिष्य बुद्धेः) असामान्या शक्तिरिति निश्शङ्कं वक्तुं पारयामः । अविद्वानपि विनाक्लेशं क्व शब्दरूपस्य ग्रहणं क्व च शब्दार्थस्यग्रहणमिति झटिति विज्ञाय लोकव्यवहारं निर्वहति । तदेव न, क्व जातिग्रहणं क्वच व्यक्तिग्रहणमित्यपि निरर्गलतया वेत्ति । प्रायः अत्र नियामकं भवति प्रकरणम् । अतो लौकिकः सर्वोऽपि प्रकरणज्ञः एव । भाषा इति सङ्कीर्णायाः व्यवस्थायाः समर्थमुपयोगं सामान्योऽपि जनः स्वजीवने कुरुते । एतेनैव भाषा अथवा शब्दजातं नाम मानवबुद्धेर्विषिष्टा शक्तिरिति गम्यते । अत एव अर्थः बुद्धिस्थः इति नवीनवैयाकरणानां प्रतिपत्तिः ।

अर्थो हि बुद्धिस्थः

स्वग्रन्थे मञ्जूषाख्ये महावैयाकरणः नागेशभट्टः अर्थस्य बुद्धिस्तत्वमादाय बहुतरं प्रत्यपादयत् । तन्मतानुगुणं अर्थः सर्वदा बुद्धावेव भवति, शब्दोऽपि । अपि च बुद्धिस्थौ शबार्थौ अभिन्नौ । लोके अविद्यमानस्यापि अर्थस्य बुद्धौ सत्त्वात् वास्तवासम्भवार्थस्यापि अवगतिर्भवति । यथा-

'एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः
कूर्मक्षीरचये स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः' ॥ [10]

इति कश्चन श्लोकः विद्यते । अत्र प्रत्येकमपि पदस्य नास्ति लोके अर्थरूपं, तेषां सत्तायाः नितरामसम्भवात् । लोके अविद्यमानस्यापि वस्तुनः बुद्धिसत्तामाधारीकृत्य तस्य प्रातिपदिकत्वादिकं भवतीति शास्त्रविस्तरः । यद्यर्थानां बुद्धिसत्ता नाद्रियते तर्हि एषां शब्दानां व्याकरणरीत्या साधुत्वकथनासम्भवात् तद्घटितश्लेकस्य अनारम्भ एव स्यात् । किन्तु मनसि एव शशस्य तत् शृङ्गस्य च परिकल्पनं विधातुं क्षमाः मानवाः । नागेशमतानुसारं 'घट अस्ति' 'घटो नास्ति' इत्यादिव्यवहारोऽपि अर्थस्य बुद्धिसत्तामाधारीकृत्य एव । बुद्धौ सर्वदा सतः घटस्य बाह्ये जगति विद्यमानत्वाविद्यमानत्वे विचार्य एव अस्ति नास्तीति सत्ताविमर्शः क्रियते । अन्यथा केवलस्य घटशब्दस्योच्चारणेनैव घटस्य सत्ताभिधानात् अस्तीति प्रयोगस्य अनावशकत्वम् आपद्येत । दोषानिमान् परिहर्तुमेव अर्थस्य

[9] वै.सि.लघुमञ्जूषा- स्फोटनिरूपणम्

[10] वै.सि.परमलघुमञ्जूषा

बुद्धिस्थत्वमुक्तं वैयाकरणैः । मीमांसकवेदान्तिनौ च इदमेव मतं प्रकारान्तरेण अङ्गीकुर्वन्तीति सनिदर्शनं व्याख्यात् नागेशभट्टः मञ्जूषायाम् ।

इत्थं च शब्दश्रवणेन कर्णकुहरप्रविष्टः शब्दः बुद्धौ सतमर्थमुद्भावयति, तत्पूर्वकमेवार्थबोधं जनयतीति शाब्दबोधप्रक्रिया । अत्र पुनः वर्णस्फोटाद्यष्टविधस्फोटाः शास्त्रकृद्भिरुपवर्णिताः । वाक्यस्फोटवादिनां वैयाकरणानां नये श्रुतेव वाक्येनैव अर्थः स्फुटतीति सिद्धान्तः ।

उपसंहृतिः

मनुष्याणां लोकव्यवहारनिर्वाहार्थं प्रवृत्तायाः भाषायाः विषये, तद्घटकानां शब्दानां प्रत्ययानां प्रक्रियाणाञ्च विषये इत्थं विशदरूपेण सैद्धान्तिकी प्रौढा च चर्चा भारतं विहाय नान्यत्र प्रायेण प्राचलत् । इह वर्णानामुत्पत्तिस्थानमपि विचिन्त्य प्रत्येकं वर्णस्य स्वभावं च कथयित्वा आर्थबोधपर्यन्तं शब्दचिन्तनं प्रावर्तत । शब्दसाक्षात्कारेण मोक्षोऽपीति नैके शास्त्रकृतः अभिप्रागुः । शतकत्रयकृद्भर्तृहरिः व्याकरणशास्त्रीयं ग्रन्थं वाक्यपदीयनामकं लिखन् शब्दजालस्य माहात्म्यमित्थं जगाद –

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्
इयं सा मोक्ष्यमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥ इति । [11]

अकुटिला राजपद्धतिरियमिति तस्य कथनम् । अन्ततो गत्वा 'शब्दविवृतमिदं जगत्' इति सिद्धान्तं पश्यामः व्याकरणे । शाब्दबोधः न केवलं अर्थप्रतिपत्तये, किन्तु परमपदप्राप्तिमार्गस्यापि आरम्भः शब्दशास्त्रे एव । उपनिषदा शब्दब्रह्मणः विषये उच्यमानया उक्तिरियम् -

' द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्माधिगच्छति' ॥ इति । [12]

[11] वाक्यपदीयम् १६-ब्रह्मकण्डम् -
[12] मैत्रायण्युपनिषद् ६-२२

अनेनोपनिषद्वाक्येन सह शब्दार्थसम्बन्दतदभेदतद्बोदसम्बन्धि पत्रमिदमत्रोपसंहरामीति शम् ।

परिशीलितग्रन्थानामावलिः -

1. महर्षिः पतञ्जलिः – भार्गवशास्त्री (सं)- पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम् चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम् 1987, 1,
2. श्री भट्टोजिदीक्षितः – गिरिधरशर्मा पारमेश्वरानन्दशर्मा च (सं)- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी- मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशकाः, देहली
3. आचार्यभर्तृहरिः – पं.रघुनाथशर्मा (सं) – वाक्यपदीयम् – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी91- 1991,
4. महामहोपाध्यायः नागेशभट्टः – आ. रामप्रसादत्रिपाठी (सं)- वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा- सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी 1990, 12-
5. महामहोपाध्यायः नागेशभट्टः – वैयाकरणसिद्धान्तपरमलघुमञ्जूषा- M. S. University of Baroda, Baroda, 1961
6. पं. रामचन्द्र झा – संस्कृतव्याकरणम् चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी 1996, 42.

संदर्भ ग्रंथ

1. Internet Archive- https://archive.org/details/Vyakarana
2. Sanskrit Documents - sanskritdocuments.org
3. Scribd.- www.scribd.com
4. Sanskrit.org